

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ

Григорій Греченко

●

ПОТРАПЛЯЛИ ЛЮДИ У ПОЛОН

Зверни увагу, шановний читачу: який блюзнірський збіг. Одна з трагедій Великої Вітчизняної війни та один із міфів про неї, створений офіційною радянською історіографією, збігаються — військовополонені.

Згідно з наказом Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії № 270 від 16 серпня 1941 року це вороги народу: полонених взагалі немає, а є лише зрадники. Після смерті «батька всіх народів» акценти дещо змістилися: військовополонені були, але їх небагато, що не варто і порушувати питання про них. Насправді ж дійсність була іншою: близько 6 млн. чол. наших громадян в силу ряду об'єктивних і суб'єктивних причин стали військовополоненими. Але і це ще не все: вони не визнавалися десятиліттями учасниками Великої Вітчизняної, не кажучи вже про тих, що пропали безвісти чи малолітніх в'язнів німецьких концтаборів.

А кажуть, переможців не судять. Судять та ще й як (але про це дещо пізніше). Мільйони їх загинуло у фашистських таборах, офлагах — офіцерських таборах. Бодай побіжно оглянемо деякі дані про людські втрати України 1941—1945 років:

3.898.457 осіб — цивільне населення

1.366.588 — військовополонені

2.224.000 осіб вивезено на примусові роботи до рейху

7.489.045 чол. — загальні людські втрати (дані Ю. Ю. Кондуфора).

Правда, до цих втрат не включено 800.000 євреїв, колишніх громадян України, що загинули («В боротьбі за Українську державу». Львів. — Меморіал. — 1992. — С. 85, 86, 87).

Інші дані різняться від 4 мільйонів до 5.734.528 осіб. («Известия», 1990, № 148). На превеликий жаль, чомусь і сьогодні соромливо замовчується, що ще і в лютому—березні 1945 р. в Угорщині потрапило у полон близько 100 тис. наших громадян.

Журнал «Советское военное обучение» наводить такі загальні втрати мирного населення трьох республік (УРСР, БРСР і РРФСР) на тимчасово окупованій території колишнього СРСР. Окупанти знищили понад 10 млн. чол. З них на Україні — більше 5 млн., у Білорусії — 2,2, в РРФСР — 1,8 млн. чоловік. «Советское военное обучение», 1988, № 1. Усього на території колишнього СРСР діяло 659 пунктів примусу, приборкання і знищення.

Половина з них містилася на території України. 305 таборів — лише для військовополонених функціонували на терені СРСР. 150 (106) спеціальних концтаборів були розташовані знову ж таки на нашій землі. Близько 110 їх діяло в окупованих фашистами країнах Європи. Призначення ж усіх одне — умирати людей (табори смерті, як справедливо їх нарекли).

А тим, кому вдалося вціліти і ціною неймовірних зусиль вирватися звідти, потрапляли до рук катів НКВС і смершу. Вже 27 грудня 1941 року, ДКО прийняв рішення про створення спецтаборів НКВС для перевірки і покарання тих, хто зумів утекти з ворожого полону. Таких були сотні тисяч, та де там — сотні, мільйони!

«Понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смугі, щоб перейти до нас. А ми замість того, аби зробити усе, щоб вони хутчій перейшли і кинути їх у бій, ми, холодні законники і містечкові патріоти, уже об'явили їх усіх державними злочинцями і гонимо їх у табори. Уже дехто тікає назад, проклинаючи долю. Боже, які ж бо ми нерозумні, погані вчителі і керівники».²

Справді так, замість зброї, яку вони розраховували отримати і далі воювати з ворогом — ганебні перевірки, в'язниці і табори, з яких був один шлях — у штрафні команди (роти, батальйони). «Кожний, хто потрапить до них, повинен спокотувати кров'ю свої злочини перед Батьківщиною».³ «Панікери і боягузи повинні знищуватися на місці». «Ні кроку назад без наказу вищого командування», — ось чого вимагав новий наказ Наркома Оборони СРСР № 227 від 28 липня 1942 року (із грифом «Без публікації»)³. В інформації, яка лягла на стіл Берії, видно, що тільки на 1 жовтня 1944 р. через спецтабори пройшло 354.592 колишніх військовополонених (вважаю дані заниженими). «Раніше солдату, що втік з полону, — занотував у свій «Щоденник» гордість і совість українського народу Олександр Довженко, — давали нагороду. Зараз саджають у тюрму. Нема нічого страшнішого за оточення, особливо для комуніста. Тих, хто були в оточенні, вважають інкорпаре за шпигунів і зрадників. Ось чому в оточенні всі «теряють голову».^{3а}

8 вересня 1941 р. окупанти видали правила поведження з нашими військовополоненими, в яких стверджувалося, що радянський солдат втратив право на те, щоб з ним поводилися як з чесним противником. При найменшому намірі не підкоритися він має бути відразу ж розстріляний.

Отже, радянські військовополонені опинилися між молотом і кувадлом. Наш (свій!) уряд вважав їх «запроданцями і зрадниками», які підлягали найжорстокішому покаранню аж до розстрілу, а фашистський полон не залишав їм теж жодної надії на виживання.

Та все ж, як пише Володимир Леник у статті «Українці в Бухенвальді», першими потрапили до концтабору саме полонені Червоної Армії (були серед них і ті, що свідомо пішли, у полон), щоб не воювати для ворога. Жевріла і якась невловима надія на життя. Далі були українці з «ОСТ», таборів за оборону людських прав, утечу з транспортів в Німеччину. Та це вже тема іншого дослідження. Проте не варто нам і сьогодні забувати, робить висновок автор, що «німці не хотіли погодитися на існування українців».⁴

Звідки ж взялися мільйони радянських військовополонених?

Знову і знову я звертаюся до «Щоденника» О. П. Довженка. Глибоко й далеко бачив Олександр Петрович. Обігнав свій час на кілька десятиліть. Він справедливо піддав сумніву непогіршеність сталінського «генія», пригадавши йому довоєнні пророцтва, що так ганебно провалилися в перші ж години війни. Якщо й сьогодні, приміром, дехто пояснює поразки наших військ 1941 — 1942 рр. фактом раптовості, то

О. Довженко ще в липні 1942 р. записав до свого блокнота: «Не було у нас культури життя — нема культури війни. Тому й страждаємо багато й по-дурному. Ніщо не проходить даром, сатрапство й дурість особливо».⁵

По-друге, «мабуть, сумний досвід кривавої історії нічому нас не навчив. Деяких горбатих владик одна могила виправить. Це важка розплата за нищення кадрів 37-го року».⁶ Не зрада приязні, а ослаблення ЧА після 37-го року, низька її професійна підготовка, особливо вищого командного складу від Й. Сталіна до Г. Кулика.

Трагедію шостої армії «...уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишилися. Подумати тільки, скільки людей загинуло і ще загине через дурнів, яким доручено історією кидати людей до бою. Подумати тільки — жодної пристойної операції за рік війни. Все приймається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями».^{6а}

По-третє, «...цивільний бедлам довоєнного часу дає себе знати і зараз у війні. Пригадується, царська армія билася краще. Була краща дисципліна, краща виучка і було ще щось вічне, високе, вам дороге і доступне — віра і батьківщина. Билися за бога і за матінку Росію. Зараз бога нема. Росія класова, все, що виучене, — сприйняте розумом, почуття викорчовані, і душа стала дірява у людини».⁷

«Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть! Вони будуть карати ні в чім не повинний народ за те, що не вміли командувати і тікали з орденами під хвостами у кобил. Каратимуть за те, що не вміють командувати, карають фактом оддачі народу в лапи німців і каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусить якимось жити, а не повісився увесь чи не був розстріляний німцями. Одним словом, не розстрілюйте ж багато, чортові німці, хай ще своїм трохи зостанеться, як говорив дядько, стоячи під кулями коло паркана».⁸

В-четверте, втрата Червоною Армією уже в перші три тижні війни, попри виняткову хоробрість наших солдатів, військової техніки, боеприпасів, обмундирування, тобто всього того, чим можна було воювати з ворогом. Отже, не було чим воювати, відбити навіть одну атаку ворога (солдатам видавалося на день активних дій півтори обойми патронів, по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату). Все це причини, що призвели до небувалої трагедії в роки війни — проблеми військовополонених.

До того ж, СРСР не підписав міжнародної конвенції щодо військовополонених, що ще більше ускладнило становище наших громадян. Прикро, але наші засоби масової інформації від Радінформбюро («брехбюро»)⁹ так його влучно і популярно називали в окремих колах) до газетних столичних шпальт замовчували те, що більшість потрапляла в полон або пораненими, або вичерпавши всі засоби боротьби.

Ось лише два приклади. Знову ж таки почерпнуті зі «Щоденника» О.Довженка:

«Лисиці дрижали в смердючих норах. Вовки в куцах, наївшись людського м'яса, припадали черевами до землі і волочилися, гидячи її в відчайдушному проклятому вовчому переляку. Від жаху в них віднялися ноги і шлунки, і закарлючилися хвости під животами. Вони валялись по куцах, як дохлі, і повзали, не сміючи навіть вийти і клацали зубами. Вовчиці плакали. Такий страшний був світ у бою. Одна лише людина могла втерпіти бій... Тут боролось безсмертя зі смертю».¹⁰

А цей запис Олександр Петрович зробив 20 травня 1942 року:

«Гарматна обслуга. Знищили двадцять вісім ворожих танків. На двадцять дев'ятому самі загинули. Лишився один командир і тяжко поранений боець.

Ранені в ноги і руки. Вони вдвох подавали снаряди руками, ногами заганяли в отвір і били, поки були живі. Це було страшне видовище. Люди знають, що умирають, що їм лишилося жити п'ять довгих хвилин і діють до смерті».¹¹

Правий був маршал Г. К. Жуков, який писав: «Що ж вони були іншими людьми, ніж ті, що потім увійшли в Берлін? Були з іншого тіста, боягузливіші? Як можна вимагати огульного презирства до всіх, хто потрапив у полон в результаті всіх катастроф, що спіткали нас на початку війни?».

Ще одне зауваження щодо порушеної проблеми. Більше півстоліття як уже відійшла в історію друга світова війна, частиною якої була і Велика Вітчизняна (і тут вкралася навіть мовна погрішність: свою війну пишемо з великої заглавної літери, хоч це лише частина цілого, а Другу — з малої). Несправедливо ані з мовної, ані тим більше з політичної та військової точок зору. Це до певної міри неповага і до наших союзників по антигітлерівській коаліції.

Ми з шанобою ставимося до засобів масової інформації як зарубіжних, так і наших агенцій, які повідомляють про традиційні зустрічі в'язнів концтаборів, про конгреси та симпозіуми, конференції, а головне — залишені в спадок людству — меморіали, які функціонують на місці колишніх «фабрик смерті», в усіх поневолених Рейхом країнах Європи, включаючи і переможену Німеччину. Здається, що в них і землі не більше нашої, і крові пролита на ній теж менше нашої, а меморіали всюди є. Як пам'ять, як сувора пересторога для охочих до воєн. Мабуть, у них більше розуміння страхіть тієї війни, більше милосердя, добropорядності, вихованості, натомість нашої показусі і парадності.

Ось одна з останніх телепередач, що транслювалась 27 січня 1995 року по «УТ-1» про в'язнів Маутхаузена (зокрема про смертників 20-го блоку) в програмі «Надвечір'я» цілу годину. І мені пригадалось, що як був правий Герой Радянського Союзу В. Ю. Бондаренко, автор «Розповідей про невідомих героїв», який в листі Першому секретареві ЦК КП України товаришу Шелесту П. Ю. від 26 березня 1968 року писав про Янівський концтабір: «Сьогодні я Вам розповідаю про те, про що потрібно було розповідати ще 25 років тому... Найголовніше те, що на тому ж самісінькому місці, де фашисти свого часу утворили табір смерті, де кожний сантиметр землі густо политий кров'ю радянських людей, після визволення Чернігівщини, було влаштовано наш виправно-трудоий табір, який існує і до цього часу.

Чи не є це найбільшим блюзнірством перед загиблими там людьми та їх рідними, які зараз приїздять до села Яневе, щоб вклонитися світлій пам'яті своїх близьких та дорогих людей, але зробити цього не можуть: адже тут «Заборонена зона».¹²

А тепер щодо самого повстання військовополонених в одному із найдавніших поселень періоду Київської Русі — селі Яцево (засноване в XII ст.).¹³ На превеликий жаль, шановний читачу, його ви не знайдете і в «Українському радянському енциклопедичному словнику» (К., УРЕ, 1987, т. 3), а з 1947 р. цей історично істинний населений пункт зникне взагалі із сторінок видань, а то й пам'яті, поступившись новій назві — «Новоселівка». Таку незavidну роль розділить із селом і хутір Глинський, що був розташований поблизу концтабору.^{13a} Чим він заслужив таку неповагу до себе? Вісім століть Яцево вистояло перед натиском всіляких зовнішніх ворогів, а в 40-х роках — навіть не стало на коліна перед фашизмом, цією чумою ХХ століття. Правда, було повністю пограбоване і спалене окупантами... Ну а місцеві власті його і самої назви лишили, тобто доконали. Ось як зникають населені пункти з історичної карти на не менш історичній Чернігівщині. Невже це

теж не блюзнірство перед його героїко-трагічною історією?! Французьке село Орадур, як і чеське Лідме, доля яких аналогічна Яцевому, в повоєнні роки просто заново відбудовані. Природно, що з'явилися новосели, які продовжують історію своїх попередників.

Отже, висновок повинен бути один: повернути історичну назву давньоруському населеному пункту Яцево, що стане і вшануванням всіх тих, хто в ньому мешкав більше 800 років, хто його захищав у грізні роки війни. (Москві майже стільки ж!). Позбулися своїх історичних назв 50 населених пунктів Чернігівщини, що були спалені окупантами в роки війни.

Яскравими прикладами переходу підпільників до активних збройних сил проти окупантів були збройні повстання у 1943 році — корінному в ході війни. Відомі серед них три: повстання у місті Павлограді та два на Чернігівщині — Варві та повстання військовополонених Яцівського концтабору. Події відбулися майже синхронно, (лютий 1943 року). Саме так у ті ж холодні (лютневі дні сорок третього) сталися трагічні події у Яцівському концтаборі військовополонених.

За 5—6 км від Чернігова по Новгород-Сіверському шляху справа розкинулося велике село Яцево, а зліва — піщаний пагорб, де завжди дмуть вітри. Від цього пагорба до самого села Яцево пролягла звивиста галявина, що поросла молодим березняком, акаціями та іншими листяними деревами. Так ось саме на тому пагорбі, два кілометри від села, неподалік урочища Криволівщина, руками самих в'язнів Чернігівської в'язниці був побудований табір для військовополонених.¹⁵ Пагорб обнесли двома рядами колючого дроту, що сягав чотирьох метрів вгору, по кутках звели сторожові вежі і поставили на них охорону. Концтабір був розрахований приблизно на 1500 чоловік, для чого побудували 15 шельованих бараків (напівземлянок). Бараки були надто переповнені, спали полонені на сирій землі (освітлення, опалення, меблів в бараках не було), а всюди відчувалась неабияка сирість. Зі стелі не лише капало, — кишіло звірками, комахами, гадям.

Військовополонених морили голодом і холодом, виснажували непосильною роботою: в'язні обробляли землю, відгодовували худобу для рейху, виконували будівельні роботи тощо. За паління карали шибеницею перед строем.

Гітлерівські кати дозволяли собі найжорстокіший глум, знущання над в'язнями. Так, вони завозили з Чернігова бродячих кішок з умовою, що в'язні знімуть шкіру для «фрау», а собі залишать м'ясо. Бувало, за оте м'ясо розгоралася справжня бійка. І тоді, зафіксувавши, що хтось із в'язнів більше схопив м'яса, фашисти влаштовували покарання через повішення.

Кожної суботи в таборі проводилася «вибраковка» військовополонених, або як це окупанти цинічно нарекли «розвантаження таборів». Отже, як бачимо, головне їх призначення — фізичне знищення наших людей. Хворих, найбільш виснажених і слабких виганяли з бараків, зав'язували за спину руки, виводили з табору і розстрілювали недалеко від нього. Як правило, це робилося в урочищі Криволівщина. Перебував у ньому і Ю. О. Збанацький із села Борсукив, де жила його мати і де він був опізнаний, і виданий одним із місцевих мешканців чернігівській поліції, що саме перебувала там. Далі була Чернігівська в'язниця, камера військовополонених. Так було до 24 серпня 1942 року. Спроба втекти провалилась. І знову знайшовся зрадник серед 72 військовополонених.

24 серпня 1942 року, як пише в своїй автобіографії Ю. О. Збанацький, в Яцево відкрили концтабір, в який направили групу 240—250 осіб із в'язниці, серед них був і він. У таборі зустрівся із своїм другом, освітянином, орденоносцем Ю. Й. Кулідюю, батальйонним і полковим ко-

місаром. У ході травневих подій 1942 р. в районі Харкова Куліда опинився в полоні, але втік, коли вже везли до Німеччини, а далі рідні місця — Тупичів, Куликівка, був схоплений і доставлений в табір.

Навколо табору знаходилось підсобне господарство, в якому підсуворим контролем і працювали військовополонені. Побували там на роботах і Ю. Збанацький з Ю. Кулідою. Другого випадку, який був їм наданий, вони вирішили не упустити, а вчинити втечу з табору. До неї ретельно готувалися, хоч і не передбачали, які будуть наслідки. Допомогла дружина Ю. Куліди, яка, окрім їжі, принесла в табір спідницю і хустину. Вивчили шляхи відступу, втечі. Доля надала їм і щасливий випадок: один поліцейський повинен вести в'язнів по хатах для підхарчування. Цим поліцейським виявився родич Ю. Куліди, односельчанин.

16 вересня 1942 року Ю. Збанацький за хлівом швидко передівся в жіноче вбрання і гайда навтіки, пройшов поруч їдальні, поліцейського, який нічого не примітив теж. Подолана відстань уже становила 200 метрів, до лісу ще залишалось більше 1 кілометра. Лише пізніше страж в'язнів заперимітив, що одного не стало. Розпочалось гоніння, але Збанацький уже був у лісі. «На щастя, був туман, — як пише Ю.О. Збанацький в своїй автобіографії, — пройшов через ліс, вийшов в поле і зарився в скирду вики, де і просидів до вечора. Вечером знову з'явився в тому ж лісі, в якому умовились з Кулідою про зустріч після втечі, але вона не відбулась. Другий день просидів в очереті. Поліція продовжувала пошуки. Недалеко був хутір Глинський (Ринський), біля якого я і зустрів пастушка. Він мене і попередив, що Куліда теж втік і що його сім'ю заарештували. Сім'ї були забрані обох».¹⁶

Після вдалої втечі Ю. О. Збанацький знову з'являється в рідних краях — на Остерщині. Нова зустріч із своїми давніми знайомими В. Мольченком та І. Валюшкевичем. Розпочалась робота по створенню партизанського загону. Одним із перших до нього вступив учень Ю. Збанацького Тимофій Гончар.¹⁷

Уважно досліджуючи документи, автор статті не міг не помітити і суттєвих розходжень щодо дати втечі обох Юріїв Збанацького і Куліди. Так, в архівних документах ми зустрічаємо й іншу дату втечі — 10 листопада 1942 р. (Ю. Збанацький же називає 16 вересня), бо наступного 11.XI.1943 р. в таборі відбулася кривава розправа, пов'язана з втечею двох в'язнів. Із кожного бараку поліцейські виганяли військовополонених, яких били дубовими палицями по голові. Хто витримував удари — ставили в один стрій, а тих, хто падав — в інший. Таких набралось 180. Їх тут же розстріляли на очах усього табору.¹⁸

Що це — фальсифікація, втрата чи, як кажуть, пропадання пам'яті, описка з якоїсь сторони, просто якусь непорозуміння чи що? Можливо, страта в таборі не була пов'язана із втечею? Шкода ж, що запитання і на сьогодні ще залишаються. Підступні кати не раз самі провокували втечі, щоб потім звинуватити у цих акціях самих полонених. І щоразу такі перипетії закінчувалися знищенням 30—50 осіб, а то і більше.

В цілому тільки за шість місяців існування концтабору в ньому було знищено понад 7000 радянських громадян. І це не враховуючи того, що поряд з концтабором розстрілювали майже кожного дня в'язнів, яких приганяли сюди з Чернігова. Лише одного дня тут було знищено понад 2000 чоловік, привезених з Чернігівської в'язниці.¹⁹

Терористичний режим встановили гітлерівці і в таборах військовополонених, розташованих в садибі колишнього сінозаготівельного пункту (вересень 1941 р.), на території психіатричної лікарні (червень 1942 р.).²⁰

І ось 5 січня 1943 року стало відомо, що у зв'язку з наближенням фронту окупанти готують масове знищення полонених. Смертельна загроза нависла над ними. Вона і стала поштовхом до активних дій. Військовополонені І. Т. Романенко (гомельський вчитель), П. П. Апанасенко (до війни директор школи в с. Свині, сьогодні с. Улянівка Чернігівського району), Андросенко, М. П. Молибога, Стьопін В., Тарарак, танкіст С. В. Малець, вчитель Чемерської СШ Олишівського району та інші зайнялися підготовкою повстання.²¹

Особлива роль у цьому відводилася Романенку, який працював денщиком у Бакуса — майора німецької армії, коменданта табору військовополонених. Іван Трохимович мав помешкання в будинку адміністрації табору і користуючись цим, регулярно підслуховував розмови керівництва, систематично слухав передачі радіо, а тому був добре обізнаний із становищем на фронтах, до того ж володів німецькою мовою. Дякуючи зусиллям двох педагогів Івана Трохимовича Романенка і Платона Петровича Апанасенка (нашого земляка), вже на початку грудня 1942 р. серед робітників майстерень створюється підпільна група. Були створені також дві штурмові групи по 40—60 і 100—150 чоловік. Таємно виготовляли холодну зброю (ломи, заступи, просто шматки металу — прутики). І нарешті потаємно взнає І. Т. Романенко: табірників повинні розстріляти 25 лютого 1943 року (відкрив сейф). Дні повстання змінювалися в залежності від конкретного становища в таборі: передбачалося і 19 лютого о 24.00, але цього не сталося (І. Т. Романенко в призначений час не зміг підійти до бараків, де спали полонені та відкрити їх. Відчувши певне пожвавлення серед в'язнів, не дрімала і адміністрація табору. І задумане не вдалося.

21 лютого 1943 року о 9 год. ранку всіх військовополонених вигнали з бараків у двір, а з будинку адміністрації гітлерівці вивели під руки роздягнутого і закривавленого чоловіка. Це і був І. Т. Романенко, його важко було впізнати, вуха, ніс, губи були відрізані, а на грудях, спині виднілися вирізані п'ятикутні зірки. Виявилося, що вночі, коли Романенко вийшов з будинку і підкрався до бараків, його «засікли» і мучили майже цілу добу, але він нікого не виказав. Мужньо поводити себе і на плацу, коли били гумовою палицею по голові. А відтак комендант табору Бахус перед строем розстріляв його з парабелума.

Фашисти сподівалися, що така акція подіє на бранців присмирююче. Але вийшло навпаки. 22 лютого о 16 годині близько 140 військовополонених пішли на штурм. Озброївшись завчасно підготовленим ломом, лопатами і предметами, які потрапили під руку, вони напали на охорону табору, вбили його начальника та кількох охоронців. Відтак було відкрито шлях до втечі більш як 300 полоненим. Втім багато з них, переслідувані карателями, загинули. Серед них і один із організаторів підпілля та повстання П. П. Апанасенко. Частина ж влилася у лави народних месників. А в табір терміново прийшов каральний загін Чернігівського гестапо з поліцейським батальйоном. Розпочалася небувала екзекуція.

Близько 300 в'язнів, які за станом здоров'я не змогли втекти з табору, було спалено живцем. Інший документ називає число жертв двох бараків до 500 полонених. Ями на місці спалених бараків і людей були засипані і зрівняні із землею.²² А потім гестапівці оточили село Яцево, де переховувалася частина в'язнів, що утекли. Живих сільчан зганяли в окремі будинки і спалювали живцем. Розправа над мирним населенням продовжувалася протягом двох днів (21—22 лютого 1943 року). Людей розстрілювали, спалювали, а тих, кому якось вдавалося вирватись із кругової облави, доганяли з вівчарками і знищували. За цей час було вбито і спалено 226 чоловік (111 дорослих та 115 дітей). Повністю знищено 116 будинків і сімей.

За вчинену розправу окупанти нагороджували головорізів-батальйонців СД «бронзовими медалями».

П'ятдесятип'ятирічна О. Ф. Шихута три рази виривалась з будинку, що горів, і кожного разу її знову кидали у вогонь, а коли вона спромоглася вибігти вчетверте, її поранили з кулемета, а потім прив'язали металевим дротом до верби, обклали соломою і спалили.

Діти О. В. Літоша — Миша — 11 років і Гриша — 8 років — теж аж двічі виповзали з палаючого будинку. На третій раз їх поранили з автомата і кинули в догораючу хату.

М. Г. Бригинця з дворічним сином Сергієм, якому вдалося втекти з села, наздогнали поліцаї і розстріляли на лузі.

Лише двом мешканцям села Яцево пощастило unikнути смерті — С. О. Гаврику та його доньці М. С. Буряк, що сховалися у погребі на своєму городі.²³

Другий масовий розстріл військовополонених тут був проведений у березні 1943 року. Його влаштували після втечі трьох в'язнів. Розлючені карателі розстріляли 300 чоловік. У вересні 1943 року перед відступом окупанти живцем спалили у двох бараках приблизно ще стільки ж чоловік.

Крім табору, розстріли проводили в урочищі Криволівщина. Сюди звозили для розправи цивільних громадян та військовополонених з Чернігівської міської в'язниці. Як встановила судово-експертна комісія 28.XI.1943 р., в цьому урочищі було одинадцять ям-поховань, в які звалили трупи близько шести тисяч чоловік.

А відтепер ще про деякі грані з порушеної проблеми, які, як правило, або свідомо замовчувались раніше, або на них не звертали уваги.

Віце-президент НАН України П. П. Толочко, відповідаючи на запитання кореспондента газети «Голос України» говорив: «Війни виникають не в результаті протистояння між народами. Збройні конфлікти — результат суперництва політичних еліт, які ставлять свої цілі, що не збігаються з прагненнями народів.

Повернуся до німців. Пам'ятаю, у нас у селі була якась німецька частина. А в батька була хороша пасіка, стояла з причілка. Так от солдати зробили такий гачок на палиці й тягали через вікно рамки з сотами й медом. А один цього не робив. Він був вчителем, як сказав потім. Мати запитала його, чому він не бере участь у руйнуванні вуликів? А солдат відповів, що певен, що Німеччина війну програє, що він не повернеться додому, а там у нього теж мати залишилась одна. Тому він не може робити зло. Різні були й німці...».²⁴

Привертають увагу дослідника і дві публікації, вміщені в окупаційній газеті «Українське Полісся». У першій під назвою «Приклад милосердя» автор І. Тичина (брат Павла Григоровича Тичини) віддає належне благодійницькій діяльності сестрицтва, що діяло при Воскресенській церкві м. Чернігова. За ініціативою настоятеля, протоірея тут організовано ділову допомогу військовополоненим. Сестрицтво зібрало та передало певну кількість печеного хліба, сухарів, борошна, цибулі, крупів, солоних огірків, картоплі, буряків, ниток, голок, тютюну та 400 крб. грішми.

Такий же подарунок сестрицтво готує їм і до свята Різдва Христового. Автор статті наголошує, що «їх діяльність заслуговує наслідування як високий приклад милосердя та християнського ставлення до ближніх».²⁵ Отже, православна церква і в ті страшні роки не полишала своїх мирян в біді, чим могла, тим і полегшувала їх долю.

Певну увагу до полонених виявляла і Чернігівська міська управа, яка зверталась до населення міста з проханням дарувати одяг, білизну та взуття для військовополонених. «Успішне проведення збирання

одягу й взуття прискорить звільнення додому військовополонених»,²⁶ — резюмувала та ж газета.

Найбільш наполегливим і послідовним у справі сприяння військовополоненим та цивільним вийти на волю виявився С. Г. Баран-Бутович, зав. відділом культури та освіти Чернігівської міської управи. Окупаційні власті восени 1941 року (німецьке командування і сільські старости) сприяли визволенню селян з таборів для успішного закінчення осінніх сільськогосподарських робіт.

Чернігівська міська управа консультувала родини полонених, сільських старост в одержанні і оформленні потрібних документів. Сільські старости транспортом їздили і забирали їх з табору. Були звільнення за списками і поодинці згідно з документами, оформленими чернігівським старостою, Дарницького, Конотопського, Новгород-Сіверського, Житомирського, Кременчуцького таборів військовополонених.

Звільняли, звичайно, не всіх, а, як правило,

- погонщиків евакуйованої худоби, яку німці перехопили;
- цивільне населення, що вивозилося радянськими властями на риття окопів; земляних валів, завалів на трасах;
- примусово евакуйоване населення, що опинилося в таборах;
- військовополонених, опізнаних рідними тощо.

Достатньо при цьому було підпису старости, двох порученців і полонений міг бути звільнений. Контролювалося все це українською поліцією. Звільняли хворих, багатосімейних, коли вони були годувальниками, благонадійних, хто був потрібний для роботи в міськуправі (будівельники, столяри, теслі, ковалі, робітники цегельні, м'ясокомбінату та меблевої фабрики, асенаційного обозу, працівники міськклікарні тощо). Тобто, робоча сила.²⁷

Винуватці тих кривавих злочинів:

1. Теодор (К) Христензен — генерал-начальник поліції безпеки і СД м. Чернігова.
2. Бакус, Райхельт, Шонветтер — коменданти табору.
3. Груперт — комендант господарства «СД» у с. Бобровиця.
4. Дітріх, Кубе, Цитін — солдати табору.
5. Дахно — начальник поліцейської охорони.
А. Петров —»— теж.
6. О. Рубіс, С. Кушнеренко, А. Гулинський — старші поліцаї.²⁸

Окупаційна газета «Чернігівський кур'єр» так писала про повстання.

«У неділю, 21 лютого ц. р. пблонені, ув'язнені в робітничому таборі поблизу Чернігова, намагались вчинити заколот. Цей заколот був придушений охоронниками. При цьому був убитий один співробітник охоронної служби. Одній частині полонених удалося втекти з табору й заховатися в прилеглих лісах і селах. Більшість з них захоплено знову. Зважаючи на те, що деякі села подавали втікачам допомогу, проти цих місцевостей вжито каральних заходів, які вже проведені».²⁹

Джерела та література:

- 1 У боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. — Львів. — Меморіал. — 1992. — С. 137—138.
- 2 О. П. Довженко. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. — К. — 1990. — С. 168.
- 3 Великая Отечественная война 1941—1945. События, Люди, Документы, Краткий исторический справочник. М. — 1990. — С. 435—436.
- 4 В боротьбі за Українську державу. Вказ. праця. — С. 169.

- 5 О. П. Довженко. Вказ. праця. — С 201
- 6 О. П. Довженко. Вказана праця. — С. 175.
- 6а Там само. — С. 182.
- 7 Там само. — С. 174.
- 8 Там само. — С. 190—191.
- 9 В боротьбі за Українську державу. Вказ. праця. — С. 889.
- 10 О. П. Довженко. Вказ. праця. — С. 92.
- 11 Там само. — С. 156.
- 12 Чернігівський обласний державний архів (Далі ЧОДА) Ф. 139 — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 15, 17
- 13 История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область — К. — 1983. — С.714; Чернігівщина енциклопедичний довідник. К. — 1990. — С. 557.
- 13а ЧОДА. — Ф. 139. — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 16.
- 14 Дзвони пам'яті. Книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни. — К. — 1986. — С. 4—5.
- 15 ЧОДА. — Ф.139. — Оп. 3. — Спр.64. — Арк. 14.
- 16 ЧОДА. — Ф.П-139. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк.179.
- 17 Там само.—Арк. 180.
- 18 Там само. — Ф. 139. — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 32. '
- 19 Там само. — Арк. 15.
- 20 История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Вказ. праця. — С. 135.
- 21 ЧОДА. — Ф. 139. — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 4, 41, 43, 62.
- 22 Там само. Ф. 139. — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 5; Чернигову 1300 лет Сборник документов и материалов. — К., —1990. — С. 208.
- 23 ЧОДА. — Ф.139. — Оп. 3. — Спр.64. — Арк. 16,19, 20.
- 24 «Голос України». — 1995. — 6 травня.
- 25 «Українське Полісся». — 1943. — 6 січня.
- 26 Там само. — 1942. — 6 лютого; ЧОДА. — Ф. Р-3001. — Оп. 1. Спр. 5. — Арк. 111.
- 27 ЧОДА. — Ф. Р-3001. — Оп. 1. Спр. 2. — Арк. 38, 39.
- 28 Там само. — Ф. 139. — Оп. 3. — Спр. 64. — Арк. 12, 20, 21.
- 29 «Чернігівський кур'єр». — 1943. — 28 лютого.

